

WEISSRUSSISCHE AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN

VERÖFFENTLICHUNGEN

DER

ABTEILUNG FÜR HUMANISTISCHE WISSENSCHAFTEN

B U C H 9

ARBEITEN DER PHILOLOGISCHEN UNTERABTEILUNG

B A N D II

UNTER DER GESAMTREDAKTION DER PRÄSI-
DIUMS PHILOLOGISCHEN UNTERABTEILUNG

MINSK

 1929

БЕЛАРУСКАЯ АКАДЕМІЯ НАУК

ЗАПІСКІ

АДДЗЕЛУ ГУМАНІТАРНЫХ НАУК

КНІГА 9

ПРАЦЫ КЛАСЫ ФІЛЁЛЁГІІ

66

ТОМ II

ПАД АГУЛЬНАЙ РЭДАКЦЫЯЙ
ПРЭЗЫДЫУМУ КЛАСЫ ФІЛЁЛЁГІІ

МЕНСК ===== 1929

Біб-лі. ім. А. Г. Болинского
Акад. наук БССР

М. Дурново.

Да пытання аб распадзе агульнаславянскае мовы.

Некалькі год таму назад з'явіліся два каштоўныя артыкулы Венскага профэсара Трубецкага. У адным з іх, *Einiges über die russische Lautentwicklung* і г. д. *Zslph.* I, 3-4, аўтар высоўвае, між іншым, палажэньне, што эпохаю распаду агульнаславянскае мовы трэба лічыць эпоху так зв. падзеньня глухіх, гэта значыць, страты галосных *ъ* і *ь* у слабым стане, што адбылося на поўдні славянства ў X ст. і закончылася на поўначы Расіі толькі к XIII ст. У другім сваім артыкуле, надрукованым у *Revue des études slaves*, аб так званых насавах галосных у польскай мове, грунтуючыся на вымаўленьні гэтых гукаў у сучасных польскіх гаворках, на вымаўленьні рэфлексаў так званых агульнаславянскіх насавах галосных у некаторых македонскіх і словінскіх гаворках, якія маюць у такіх выпадках злучэньні ненасавых галосных з насавымі зычнымі, і на напісаньнях глаголічных юсаў, якія ўяўляюць з сябе ў старажытных тэкстах нязьлітныя злучэньні літар для ненасавых галосных з літараю для якогась рэдукаванага зычнага гуку, ён дапускае, што так званыя агульнаславянскія і стараславянскія насава галосныя па сутнасьці ня былі насавымі галоснымі, а былі злучэньнямі звычайных галосных з рэдукаваным насавым зычным. Абодвы гэтыя пытаньні аўтарам разьвіты недавальняюча. Выпадзеньне глухіх, вядома, зьявішча агульнаславянскае ў сэнсе агульнасьці яго для ўсіх славянскіх моваў, але ці адносіцца яно да эпохі агульнаславянскага адзінства, або закончылася ўва ўсіх славянскіх мовах незалежна, пасля страты жывой сувязі паміж імі, як няўхільны вынік таго штуршка, які дадзены ў эпоху сумеснага іх жыцьця? На гэтае пытаньне Трубецкай адказу не дае. Не даводзіць ён таксама і таго, што злучэньні ненасавых галосных з насавымі зычнымі, якія зьяўляюцца на месцы так званых агульнаславянскіх насавах галосных у пэўным стане ў сучаснай польскай мове або ў яе дыялектах, а таксама ў некаторых македонскіх і словінскіх гаворках, не маглі паўторна атрымацца з насавах галосных, а абмяжоўваецца заўвагаю, што ён ня ведае выпадкаў, дзе-б насава галосныя замяняліся злучэньнямі ненасавых галосных з насавымі зычнымі. Яго спасыланьне на напісаньне глаголічных юсоў таксама можа быць адхілена дапушчэньнем, што напісаньне дзьвёх літар магло быць умоўным адзначэньнем аднаго гуку: у глаголіцы былі і іншыя такія адзначэньні, гэта *ou* і *ы*. Але праверка палажэньняў Трубецкага іншымі данымі пераконвае мяне ў тым, што па сутнасьці яны правільныя.

De-Saussure ў сваім курсе агульнага мовазнаўства (Cours de la linguistique générale), які вышаў 1-м выданьнем у 1916 г. пасля яго сьмерці, паказвае на тое, што кожная мова, пры сынхронічным разглядзе, у любы момант яе разьвіцьця, уяўляе правільную сыстэму адпаведнасьцяў, у якой знаходзіць сваё пэўнае месца кожная асаблівасьць гэтае мовы. Гэтае каштоўнае і надзвычайна карыснае паказаньне супярэчыць, аднак, погляду de-Saussure'а на эвалюцыю мовы. На яго думку, эвалюцыя мовы ўяўляе шэраг непагоджаных адна з другою выпадковых зьмен асобных фактаў, якія выклікаюцца рознымі прычынамі, што ня маюць беспасярэдняй сувязі з сыстэмай мовы. Якім чынам гэтыя выпадковыя зьмены ў кожны момант жыцьця мовы прыводзяць да ўтварэньня стройнай сыстэмы, de-Saussure ня тлумачыць.

Выхадам з гэтае супярэчнасьці можа быць толькі прызнаньне тэй-жа правільнасьці і ў самай эвалюцыі мовы: усе зьмены, якія адбыліся ў мове, павінны быць або строга пагоджаны з існуючай сыстэмай мовы, або зьяўляцца ўнутрана апраўданымі элемэнтамі перабудовы існуючай сыстэмы.

Выходзячы з гэтага, Р. Якобсон зрабіў спробу высветліць тыя прычыны, што выклікалі стварэньне сучасных гукавых сыстэм расійскае і чэскае мовы. Гэтыя мовы значна розняцца адна ад другой, а таксама і ад тэй гукавой сыстэмы, якую можна аднавіць для агульнаславянскае мовы. Аналіз гэтых сыстэм і гістарычных даных прывялі яго да вываду, што галоўнай прычынай, якая выклікала ва ўсіх славянскіх мовах перабудову першапачатковай гукавой сыстэмы і замену яе новымі, у большасьці адметнымі ад першапачатковай, было так званае выпадзеньне глухіх. Страта *ъ* і *ь* у слабым стане моцна зьмяніла колькасныя і інтонацыйныя адносіны, якія існавалі раней (зьявіліся новыя доўгія галосныя, апрача тых, якія ўжо былі, зьніклі вельмі кароткія галосныя, зьмяніўся характар падвышэньняў і паніжэньняў тону ў асобных словах), прывяла да стварэньня доўгіх зычных (пар. сучасныя беларускія: *аддаваць*, *падтачыць*, *зжаць*, *здаду*, *ссыпаць*, *сшытак*, *мяккі*, *палонны* і г. д.) і такіх злучэньняў зычных, якіх раней ня было, сьцерла існаваўшую раней некаторую гукавую розьніцу і стварыла новую.

Праца Якобсона яшчэ ня выходзіла, і я не ведаю, наколькі пераканальны яго меркаваньні ў частковасьцях. Але ў прынцыпе я лічу, што абраны ім шлях правільны і падзяляю яго асноўныя палажэньні. Аналіз гістарычных даных паказвае, што да эпохі выпадзеньня глухіх розьніца ў гукавой канструкцыі асобных славянскіх моваў або дакладней славянскіх дыялектаў была нязначная.

Старэйшыя дакумэнтальныя даныя аб славянскіх мовах адносяцца да IX і X ст. Ад IX ст. захавалася некалькі славянскіх імён і слоў у грэцкіх і лацінскіх кроніках і дакумэнтах і ў арабскіх географіях. Ад X ст. славянскіх імён і слоў у грэцкіх і лацінскіх крыніцах захавалася значна болей, і ёсьць ужо чыста славянскія помнікі, якія можна аднесьці да X ст., прынамсі, да 2-й паловы гэтага стагодзьдзя. Па асобных славянскіх дыялектах гэтыя весткі наступныя.

Для ўсходня-баўгарскіх дыялектаў X ст. маюцца некаторыя ўрыўковыя даныя ў грэцкіх пісьменьніках; далей да канца X ст. адносяцца надпіс цара Самуіла 993 г.; магчыма, што X ст. таксама і Савіна кніга, якую Погорелаў адносіць нават, ня маючы на тое падстаў, да пачатку X ст. Аб асаблівасьцях усходня-баўгарскіх дыялектаў у X ст.

можна меркаваць і на падставе параўнальнага аналізу стараславянскіх помнікаў XI ст., якія адбіваюць у той або іншай меры ўсходня-баўгарскую традыцыю.

На некаторыя асаблівасці солунскае гаворкі другой паловы IX ст. дае паказаньне глаголіца. Да X ст., магчыма, адносіцца ўсходня-македонскае Зографскае евангелье; астатнія македонскія помнікі патрэбна аднесці да XI ст. і пазьней.

Для серба-харвацкіх гаворак X ст. каштоўнае паказаньне—у Константына Барвянароднага і ў лацінскіх і італьянскіх кроніках і дакумэнтах. Старэйшыя помнікі ўласна серба-харвацкага пісьма—не раней XII ст.

Каштоўным помнікам словінскай, хутчэй усяго, панонскае гаворкі X ст. зьяўляюцца Фрэйзінгенскія лісткі, якія напісаны лацінкаю, калі датаваньне іх X стагодзьдзем правільнае. Дыялектычныя рысы, што адбіваюцца тут, належаць да розных гаворак: так рэфлексы так званага агульна-славянскага *o* насавога перадаюцца або праз *on* і *o*: *rogonso*, *malomogonska*, *mogoki*, *v toki*, *zemlo* (у стара-слав. правапісе было-б: поржчж, маломогжжи, могжжи, вѣ мжжж, землѣ), то праз *и* і *и*: *nasu praudni vuerin*, *moju dusu* і г. д. (у стара-славянскім правапісе: нашѣ правьдѣнѣ вѣрѣ, моѣ доушѣ). У апошніх хутчэй за ўсё магчыма бачыць адбітак чэскае традыцыі.

Для чэскіх гаворак X ст. мы маем чэскія імёны ў лацінскіх кроніках: Кіеўскія лісткі—я не сумняваюся ў тым, што апошні помнік чэскі і напісаны якраз у X ст. Некаторае паказаньне на больш позьнюю стадыю ў разьвіцьці чэскіх гаворак, чым выяўленая Кіеўскімі лісткамі, магчыма, даюць панонскія Фрэйзінгенскія лісткі. Астатнія чэскія помнікі значна пазьнейшыя—праскія адрыўкі канца XI ст., а Венскія і праскія глосы напэўна XII ст.

Для суджэньня аб польскіх гаворках X ст. мы маем некалькі імён у лацінскіх кроніках і назву племя *Lędzanie* або *Lędzanie* у Константына Барвянароднага, = *Lędzienie*.

Для рускіх гаворак канца IX ст. мы маем некалькі імён у арабскіх географаў і для сярэдзіны X ст.—у Константына Барвянароднага. Старэйшыя помнікі расійскага пісьма адносяцца да 2-й паловы XI ст.

Што-ж даюць гэтыя помнікі?

1. Усе яны паказваюць на захаваньне ў X ст. *ѣ* і *ь*, як асобных галосных, і ў моцным і слабым стане. Лацінскія кронікі і Константин Барвянародны прапушчаюць літары, якія адпавядаюць славянскім *ѣ* і *ь*, толькі на канцы слоў і наадварот заўсёды пішуць іх і ў моцным і слабым стане ў сярэдзіне слоў. Пропуск *ѣ* і *ь* у канцы слоў можна тлумачыць і так, што канцовыя рэдукаваныя галосныя чужаземцамі, якія ня мелі такіх галосных, ня ўспрымаліся, як асобныя галосныя гукі. У Кіеўскіх лістках *ѣ* і *ь* правільна захоўваюцца і ў сярэдзіне і на канцы слоў. У іншых старэйшых славянскіх помніках, апрача Фрэйзінгенскіх лісткоў, ня толькі ў X ст., але і ў XI ст. канцовыя *ѣ* і *ь* наогул не прапушчаюцца, і ёсьць адзнакі, якія паказваюць на тое, што захаваньне канечных *ѣ* і *ь*—ня толькі ортаграфічны прыём, але і асаблівасьць тагочаснае мовы. Але ў сярэдзіне слоў пропуск *ѣ* і *ь* у слабым стане спатыкаецца зрэдка ўжо ў Зографскім евангельлі і Савінай кнізе і некалькі часцей у паўднёва-славянскіх рукапісах XI ст. Дакладнай даты гэтых помнікаў мы ня маем; можна думаць, што яны пазьнейшыя, чым сьведчаньні Константына Барвянароднага і лацінскія

кронікі, і што ў сярэдзіне X ст. слабыя *ѣ* і *ь* захоўваліся яшчэ ва ўсіх славянскіх гаворках. Асобнае месца займаюць Фрэйзінгенскія лісткі. Вельмі архаічныя па іншых рысах, яны прапушчаюць літары, якія адпавядаюць *ѣ* і *ь*, на канцы слоў і вельмі рэдка пішуць іх у сярэдзіне слоў. Але Фрэйзінгенскія лісткі таксама не датаваны і ва ўсякім выпадку адносяцца да больш позняга часу, чым сьведчаньне Константына і Кіеўскія лісткі. У рускіх гаворках страта *ѣ* і *ь* у слабым стане—зьвявішча больш позняе. Такім чынам, выпадзеньне глухіх ва ўсіх славянскіх мовах трэба датаваць пазьней сярэдзіны X стагодзьдзя.

2. У грэцкіх і лацінскіх помніках X ст. славянскія *ѣ* і *ь* як у моцным, так і ў слабым стане аднолькава перадаюцца праз *и* (грэцкае *ου*) і *і* (грэцкае *ι* і *η*), незалежна ад таго, да якое славянскае гаворкі належыць слова, што перадаецца; толькі перад *р* Константын звычайна піша *ѣ*: Βερουτζη (Вьручи); адзін раз, аднак, у аднэй харвацкай назове і не перад *р*: Γραδετζη (Градць). Праз *і* перадаюцца *ь* і *ѣ* і ў Фрэйзінгенскіх лістках і нават у чэскіх глосах XII ст., але тут мы ўжо маем старую традыцыю пісьма. Але ў X ст., як відаць, ва ўсіх славян *ѣ* і *ь* былі блізкія к *и* і *і*; зьмена іх у іншыя галосныя адбылася, як відаць, усюды пазьней.

3. Складовыя сонорныя *г* і *л* Константын азначае плаўнымі з папярэднімі галоснымі ў расійскіх імёнах: Τζερνιγώγαν, Βουλνιπράχ (Чьрнигова, Вьлны прахъ) і ў харвацкіх: Σερβίοι, Σχερδα, Τζερναβουαχέι, Στολπον (Срби, Скрда, Чрновъскъи, Стлпъ), і ў чэскім імені Σφενδοπλόκος (Сватоплкъ, сучасн. чэскае Svatorluk) і з галоснымі пасля плаўнай у харвацкіх імёнах: Χρωβατοι, Κρίβαβαν, Χλωρον (Хрвати, Крвава, Хлмъ). Хістаньне, напэўна, тлумачыцца тым, што плаўныя былі складовыя, і пры перадачы іх на мове, якая ня мела складовых плаўных, галосны можна было ставіць абыдзе.

4. У лёсе так званых насавых галосных розьніца выяўляецца ўжо ў X ст. У мове Кірылы ў 2-й палове IX ст. насавых галосных яшчэ ня было; былі злучэньні галосных *ο*, *ε*, *е* з насавымі зычнымі, але гэтыя зычныя былі ўжо рэдукаваныя. У X ст. на месцы так званага агульнаславянскага *ο* лацінскія кронікі ў серба-харвацкіх і чэскіх словах і Константын Барвянародны ў харвацкіх словах пішуць *и* (грэцкае *ου*) і ў больш позніх Фрэйзінгенскіх лістках таксама, як чэхізм, спатыкаецца *и*—vnein (вѣрж), а часьцей ужо бяз *и* (прыклады глядзі вышэй), побач з гэтымі напісаньнямі там звычайны і напісаньні, падобныя да словінскага дыялектычнага вымаўленьня, больш старыя з *он* і больш новыя з *ο* (прыклады вышэй). Як відаць, у той час, калі ў чэскіх і серба-харвацкіх гаворках захавалася *и*, у панонскім было яшчэ *он*. У чэскіх Кіеўскіх лістках пішацца ня *оу*, а *ο*; магчыма, што напісаньне гэтае ўмоўнае і набліжаецца да правапісу Мэтодыя; напісанае адзін раз небесьскоу-ѡ можа тлумачыцца розна і ня сьведчыць яшчэ аб страце насавага элементу так зв. „насавых галосных“ наогул. У рускім слове Константын піша ўжо адно *ου*, бяз *и*: Βερουτζη. Але яшчэ ў канцы IX ст. у рускіх гаворках было *и*.

На месцы так зв. агульнаславянскага *ε* лацінскія кронікі X ст. і Константын Барвянародны ў чэскіх, польскіх, серба-харвацкіх і баўгарскіх словах пішуць *ен* (грэцк. *εν*). Фрэйзінгенскія лісткі, як больш познія, хаця пішуць яшчэ і *ен*: vnepsich (-ващышихъ), але звычайна пішуць адно *е*. У рускіх назвах Константын піша адзін раз *ε* пасля непалятальнай зычнай: Ναπρετζη (Напрази) і адзін раз *α* пасля перада-

нага *j*: *Нѣаѡѣ* (Неасѣть). Але ў IX ст. у рускіх гаворках было яшчэ *en*, пар. *W(a)ntit*, *W(a)ndžslâbe* (-ватичи, Вачеславъ) у арабскіх географу.

Такім чынам, наставыя галосныя, дакладней, злучэньні галосных з рэдукаваным наставым зычным у канцы IX ст. захаваліся ва ўсіх славянскіх гаворках, а ў сярэдзіне X ст. ва ўсіх, апрача рускіх, прычым гучэлі 1) так зв. *o* у серба-харвацкіх і чэскіх гаворках (а ў канцы IX ст. і ў рускіх) як *un*, а ў словінскіх, як *on* і 2) так зв. *e* усюды, як *en*. У рускіх мовах у сярэдзіне X ст. страта насавага элементу ў такіх выпадках была яшчэ нядаўнім зьявішчам.

5. Розьніца паміж славянскімі гаворкамі ў злучэньнях на плаўныя (гэта значыць у злучэньнях галосных з плаўнымі не перад галоснымі) у сярэдзіне X ст. ўжо існавала. Злучэньні гэтыя захаваліся яшчэ ў рускіх гаворках (без поўнагалосься), як паказвае перадача рускіх назваў з такімі злучэньнямі ў Константына Барвянароднага: *Дѣрѣвѣнѣ*, *Вѣрѣанѣ*, *Нѣроуагѣ* (деревяне, деревяне, Новгорода), і падпалі перастаноўцы ў астатніх славянскіх гаворках. Константын харвацкія імёны з такімі злучэньнямі звычайна піша з галоснаю пасья плаўнай: *Вѣлѣградѣ*, *Влѣстѣмѣрѣ* (Бѣльградъ, Властимѣръ) і інш.; магчыма, што баўгарскую агаласоўку перадаюць такія назвы рускіх дняпроўскіх парогаў, як *Вѣшеградѣ* (Вышеградъ). Такую-ж перадачу мы знаходзім і ў лацінскіх помніках. Але ў Константына спатыкаюцца і такія напісаньні харвацкіх назваў, як *Вѣртѣ* пры *Вѣртѣ*—Брач і *Трѣбуна*—Требине. Напісаньні з галоснай перад плаўнай знаходзім і ў больш старых крыніцах, напр., у Георгія манаха: *Вѣлѣмер* (Владимеръ). Усё гэта паказвае, што перастаноўка галоснай і плаўнай у серба-харвацкіх гаворках у сярэдзіне X ст. была яшчэ зьявішчам новым і, магчыма, яшчэ не паўсюдным. Але стараславянскія помнікі, нават самыя старэйшыя, амаль што не захавалі сьлядоў старога вымаўленьня з галоснай перад плаўнай у сярэдзіне слова, апрача адзінага прыкладу *золѣто* ў Сінайскай Псальтыры. Але гэтага прыкладу ня досыць для таго, каб сказаць, што ў Македонскай гаворцы Кірылы і Мэтодыя і ў мораўскай гаворцы другой паловы IX ст. яшчэ існавала або было магчыма вымаўленьне злучэньня на плаўную ў сярэдзіне слова без перастаноўкі.

У пачатку слова ў мове Кірылы і Мэтодыя захаваліся яшчэ без перастаноўкі злучэньні на плаўную *l*: *алѣкати* і інш.; гэтыя злучэньні захаваліся ў стараславянскіх помніках і перайшлі ў больш позьнія царкоўна-славянскія помнікі. На захаваньне такіх злучэньняў у серба-харвацкай мове ў сярэдзіне X ст. паказваюць такія напісаньні, як *Алѣбуна* у Константына Барвянароднага. Але на месцы агульна-славянскіх злучэньняў на *r* у пачатку слова стараславянскія помнікі маюць толькі *pa* або *po*. Константын таксама піша: *Рѣтѣ* (даславянскае *Arsa*).

6. Рэфлексы першапачатковых агульнаславянскіх *dj*, *tj*, г. зн. тыя выпадкі, дзе ў усходня-славянскіх мовах *ž* або *dž* і *č*, а ў польскай *dz* і *c*—пар. белар. мяжа, гляджу, сьвечка, хачу; вялікар. межа, гляжу, свеча, хочу; украін. межа, гляджу, сьвічка, хочу; польскія *miedza*, *ględzie*, *świeca*, *chcę*—адрозьніваліся ў славянскіх гаворках яшчэ да X ст. У серба-харвацкіх гаворках і, як паказвае славянская азбука, у солунскай гаворцы сярэдзіны IX ст. гэтыя рэфлексы былі аднолькавыя альбо блізка што аднолькавыя, а менавіта, гэта былі тыя гукі, якімі македонцы, сербы і харваты перадавалі грэцкія *γ* і *χ* перад паляталымі галоснымі, і якія грэкі ў сваю чаргу перадавалі сваімі *γ* і *χ*, пар. у Константына харвацкую назву *Мѣрурѣ* Међурече. У панонскіх

кронікі, і што ў сярэдзіне X ст. слабыя *ѣ* і *ь* захоўваліся яшчэ ва ўсіх славянскіх гаворках. Асобнае месца займаюць Фрэйзінгенскія лісткі. Вельмі архаічныя па іншых рысах, яны прапушчаюць літары, якія адпавядаюць *ѣ* і *ь*, на канцы слоў і вельмі рэдка пішуць іх у сярэдзіне слоў. Але Фрэйзінгенскія лісткі таксама не датаваны і ва ўсякім выпадку адносяцца да больш позняга часу, чым сьведчаньне Канстантына і Кіеўскія лісткі. У рускіх гаворках страта *ѣ* і *ь* у слабым стане—зьвявішча больш позняе. Такім чынам, выпадзеньне глухіх ва ўсіх славянскіх мовах трэба датаваць пазьней сярэдзіны X стагодзьдзя.

2. У грэцкіх і лацінскіх помніках X ст. славянскія *ѣ* і *ь* як у моцным, так і ў слабым стане аднолькава перадаюцца праз *и* (грэцкае *ου*) і *і* (грэцкае *ι* і *η*), незалежна ад таго, да якога славянскага гаворкі належыць слова, што перадаецца; толькі перад *ρ* Канстантын звычайна піша *ε*: Βερρῶτζη (Вьручи); адзін раз, аднак, у аднэй харвацкай назове і не перад *ρ*: Γραδῆτζη (Градьць). Праз *і* перадаюцца *ь* і *ѣ* і ў Фрэйзінгенскіх лістках і нават у чэскіх глосах XII ст., але тут мы ўжо маем старую традыцыю пісьма. Але ў X ст., як відаць, ва ўсіх славян *ѣ* і *ь* былі блізкія к *и* і *і*; зьмена іх у іншыя галосныя адбылася, як відаць, усюды пазьней.

3. Складовыя сонорныя *г* і *л* Канстантын азначае плаўнымі з папярэднімі галоснымі ў расійскіх імёнах: Τζερνιγῶγαν, Βουλνιπράχλ (Чьрнигова, Вълны прахъ) і ў харвацкіх: Σερβίσι, Σκερδα, Τζερναβουσκεῖ, Στολπον (Срби, Скрда, Чрновъскѣи, Стлпъ), і ў чэскім імені Σφενδοπλόκωτ (Сватоплкъ, сучасн. чэскае Svatorluk) і з галоснымі пасля плаўнай у харвацкіх імёнах: Χρωζάτωι, Κρίβαζαν, Χλωρον (Хрвати, Крвава, Хлмъ). Хістаньне, напэўна, тлумачыцца тым, што плаўныя былі складовыя, і пры перадачы іх на мове, якая ня мела складовых плаўных, галосны можна было ставіць абыдзе.

4. У лёсе так званых насаваых галосных розьніца выяўляецца ўжо ў X ст. У мове Кірылы ў 2-й палове IX ст. насаваых галосных яшчэ ня было; былі злучэньні галосных *о*, *ѣ*, *е* з насавымі зычнымі, але гэтыя зычныя былі ўжо рэдукаваныя. У X ст. на месцы так званага агульнаславянскага *о* лацінскія кронікі ў серба-харвацкіх і чэскіх словах і Канстантын Барвянародны ў харвацкіх словах пішуць *и* (грэцкае *ου*) і ў больш позніх Фрэйзінгенскіх лістках таксама, як чэхізм, спатыкаецца *и*—vnein (вѣрж), а часьцей ужо бяз *и* (прыклады глядзі вышэй), побач з гэтымі напісаньнямі там звычайны і напісаньні, падобныя да словінскага дыялектычнага вымаўленьня, больш старыя з *он* і больш новыя з *о* (прыклады вышэй). Як відаць, у той час, калі ў чэскіх і серба-харвацкіх гаворках захавалася *и*, у панонскім было яшчэ *он*. У чэскіх Кіеўскіх лістках пішацца ня *оу*, а *о*; магчыма, што напісаньне гэтае ўмоўнае і набліжаецца да правапісу Мэтодыя; напісанае адзін раз небесьскоуі-ж можа тлумачыцца розна і ня сьведчыць яшчэ аб страце насавага элемэнта так зв. „насаваых галосных“ наогул. У рускім слове Канстантын піша ўжо адно *ου*, бяз *и*: Βερρῶτζη. Але яшчэ ў канцы IX ст. у рускіх гаворках было *и*.

На месцы так зв. агульнаславянскага *е* лацінскія кронікі X ст. і Канстантын Барвянародны ў чэскіх, польскіх, серба-харвацкіх і баўгарскіх словах пішуць *е* (грэцк. *ε*). Фрэйзінгенскія лісткі, як больш познія, хаця пішуць яшчэ і *е*: vuenſich (-вацьшихъ), але звычайна пішуць адно *е*. У рускіх назвах Канстантын піша адзін раз *ε* пасля непалятальнай зычнай: Ναπρεζή (Напрази) і адзін раз *α* пасля перада-

нага *j*: $\text{N}\epsilon\alpha\tau\acute{\iota}\tau\epsilon$ (Неасътъ). Але ў IX ст. у рускіх гаворках было яшчэ *en*, пар. W(a)ntit , $\text{W(a)nd}\check{\text{z}}\text{sl}\grave{\text{a}}\text{be}$ (-ватичи, Вачеславъ) у арабскіх географай.

Такім чынам, наставыя галосныя, дакладней, злучэньні галосных з рэдукаваным наставым зычным у канцы IX ст. захаваліся ва ўсіх славянскіх гаворках, а ў сярэдзіне X ст. ва ўсіх, апрача рускіх, прычым гучэлі 1) так зв. *o* у серба-харвацкіх і чэскіх гаворках (а ў канцы IX ст. і ў рускіх) як *un*, а ў словінскіх, як *on* і 2) так зв. *e* усюды, як *en*. У рускіх мовах у сярэдзіне X ст. страта насавага элементу ў такіх выпадках была яшчэ нядаўнім зьявішчам.

5. Розьніца паміж славянскімі гаворкамі ў злучэньнях на плаўныя (гэта значыць у злучэньнях галосных з плаўнымі не перад галоснымі) у сярэдзіне X ст. ўжо існавала. Злучэньні гэтыя захаваліся яшчэ ў рускіх гаворках (без поўнагалосься), як паказвае перадача рускіх назваў з такімі злучэньнямі ў Канстантына Барвянароднага: $\Delta\epsilon\rho\beta\lambda\epsilon\nu\acute{\iota}\nu\omicron\iota$, $\text{B}\epsilon\rho\beta\lambda\alpha\nu\acute{\iota}$, $\text{N}\epsilon\mu\omicron\gamma\alpha\rho\delta\acute{\alpha}\varsigma$ (деревяне, деревяне, Новгорода), і падпалі перастаноўцы ў астатніх славянскіх гаворках. Канстантын харвацкія імёны з такімі злучэньнямі звычайна піша з галоснаю пасля плаўнай: $\text{B}\epsilon\lambda\acute{\gamma}\gamma\rho\alpha\delta\omicron\nu$, $\text{B}\lambda\alpha\sigma\tau\acute{\iota}\mu\epsilon\rho\varsigma$ (Бѣльградъ, Властимѣръ) і інш.; магчыма, што баўгарскую агаласоўку перадаюць такія назвы рускіх дняпроўскіх парогаў, як $\text{Bouze}\gamma\rho\alpha\delta\acute{\epsilon}$ (Вышеградъ). Такую-ж перадачу мы знаходзім і ў лацінскіх помніках. Але ў Канстантына спатыкаюцца і такія напісаньні харвацкіх назваў, як $\text{B}\acute{\alpha}\rho\tau\omega$ пры $\text{B}\acute{\alpha}\tau\tau\epsilon$ —Брач і $\text{T}\rho\epsilon\beta\omicron\nu\acute{\iota}\alpha$ —Требіне. Напісаньні з галоснай перад плаўнай знаходзім і ў больш старых крыніцах, напр., у Георгія манаха: $\text{B}\lambda\delta\acute{\iota}\mu\epsilon\rho$ (Владимеръ). Усё гэта паказвае, што перастаноўка галоснай і плаўнай у серба-харвацкіх гаворках у сярэдзіне X ст. была яшчэ зьявішчам новым і, магчыма, яшчэ не паўсюдным. Але стараславянскія помнікі, нават самыя старэйшыя, амаль што не захавалі сьлядоў старога вымаўленьня з галоснай перад плаўнай у сярэдзіне слова, апрача адзінага прыкладу *золто* ў Сінайскай Псальтыры. Але гэтага прыкладу ня досыць для таго, каб сказаць, што ў Македонскай гаворцы Кірылы і Мэтодыя і ў мораўскай гаворцы другой паловы IX ст. яшчэ існавала або было магчыма вымаўленьне злучэньня на плаўную ў сярэдзіне слова без перастаноўкі.

У пачатку слова ў мове Кірылы і Мэтодыя захаваліся яшчэ без перастаноўкі злучэньні на плаўную *l*: *алькати* і інш.; гэтыя злучэньні захаваліся ў стараславянскіх помніках і перайшлі ў больш позьнія царкоўна-славянскія помнікі. На захаваньне такіх злучэньняў у серба-харвацкай мове ў сярэдзіне X ст. паказваюць такія напісаньні, як $\text{'A}\lambda\beta\omicron\nu\acute{\iota}\nu\omicron\iota$ у Канстантына Барвянароднага. Але на месцы агульна-славянскіх злучэньняў на *r* у пачатку слова стараславянскія помнікі маюць толькі *ra* або *ro*. Канстантын таксама піша: $\text{P}\acute{\alpha}\tau\tau\epsilon$ (даславянскае *Arsa*).

6. Рэфлексы першапачатковых агульнаславянскіх *dj*, *tj*, г. зн. тыя выпадкі, дзе ў усходня-славянскіх мовах *ž* або *dž* і *č*, а ў польскай *dz* і *c*—пар. белар. мяжа, гляджу, сьвечка, хачу; вялікар. межа, гляжу, свеча, хочу; украін. межа, гляджу, свічка, хочу; польскія *miedza*, *ględzie*, *świeca*, *chcę*—адрозьніваліся ў славянскіх гаворках яшчэ да X ст. У серба-харвацкіх гаворках і, як паказвае славянская азбука, у солунскай гаворцы сярэдзіны IX ст. гэтыя рэфлексы былі аднолькавыя альбо блізка што аднолькавыя, а менавіта, гэта былі тыя гукі, якімі македонцы, сербы і харваты перадавалі грэцкія *γ* і *χ* перад паляталымі галоснымі, і якія грэкі ў сваю чаргу перадавалі сваімі *γ* і *χ*, пар. у Канстантына харвацкую назву $\text{M}\epsilon\gamma\omicron\rho\acute{\epsilon}\tau\omicron\varsigma$ Међурече. У панонскіх

Фрэйзінгенскіх лісткох (як і ў харвацкіх больш позьніх помніках, якія напісаны лацінкаю) гэтыя гукі перадаюцца праз *g* і *k*: *uzemogoki* і інш. У баўгарскай у X ст. спатыкаюцца *šč* і *št'*; тое-ж самае (магчыма, толькі *šč*) было, як відаць, і ў другой палове IX ст. У чэскіх Кіеўскіх лісткох тут—*ц* і *з*; тая акалічнасьць, што ў Кіеўскіх лісткох пішацца буква „земля“, а не „зѣло“, паказвае, што ў чэскім дыялекце таго часу на месцы агульнаславянскага *dj* было не *dz*, як у сучасных польскім і словацкім, а *z*, і што, такім чынам, рэфлексы агульнаславянскага *dj* у чэскіх гаворках з аднаго боку, і ў польскіх і словацкіх з другога, ужо тады былі розныя. Для ўсходня-слав. гаворак можна паказаць на Βερϑϑζη у Константына; магчыма, што праз ζ Константын перадаваў рускае *ѣ*.

7. Ня досыць поўны матар'ял для суджэння аб лёсе пачатковага *e* ў X ст. Імя рускай княгіні Вольгі Константын перадае праз "Елѣ, але гэта магло быць перадачаю скандынаўскага вымаўленьня. У адным бізантыйскім надпісе X ст. ўспамінаецца баўгарскі вяльможа "Ολѣ мабыць, рускі.

8. Так зв. „epentheticum“ пасля губных у X ст., бязумоўна, было вядома ня ўсім славянскім гаворкам. Паступовае напісаньне яго ў чэскіх Кіеўскіх лісткох можа тлумачыцца і ортографічнай традыцыяй, якая набліжаецца да македонскай ортографіі Кірылы і Мэтодыя.

9. Невядома, ці было ўжо ў X ст. заходня-славянскае *š* з старога *ś* (пар. польскае *wszystki*, *szary* і г. д., чэскае *vše*, *všechen*, *šery* і інш., белар. увесь, вялікар. весь, серый і інш.): у Кіеўскіх лісткох паступова пішацца *вше*, у Праскіх адрыўках канца XI таксама паступова *вше*, але правапіс з *s* у Кіеўскіх лісткох мог быць і асаблівасьцю літаратурнае мовы, якая набліжаецца да македонскага вымаўленьня.

10. Бязумоўна, што к часу пачатку славянскай пісьменнасьці, гэта значыць, другой палове IX ст., ужо была такая розьніца паміж славянскімі гаворкамі, як розны лёс агульнаславянскіх *dl*, *tl* (захаваньне іх у заходня-славянскіх і паўночных словінскіх гаворках, зьмена іх у адно *l* у астатніх), *kw* (*kw* у заходня-славянскіх, *cw* у паўднёва-славянскіх і рускіх), *d* перад новым *ь* (*dz* у адных гаворках, *z* у другіх), *sk* перад новым *ь* (*sc* у паўднёва-славянскіх, *šč* у заходня-славянскіх і паўночна-рускіх, *śk* у паўднёва-рускіх); невядома, да якога часу, ва ўсякім выпадку значна раней XI ст., адносіцца зьмена старога *bdm* у *m* (пры дапамозе *bm*) у ўсходня-слав. гаворках і ў *dm* у астатніх славянскіх гаворках у лічэбніку *седь-семь* з вытворнымі.

11. Сярод дыялектычных асаблівасьцяў у славянскіх гаворках, якія ўзьніклі да X ст., былі і такія, якія падзялялі ўсходня-слав. гаворкі на дзьве часткі, адносячы кожную частку да розных дыялектычных груп; да іх адносяцца паказаная ў п. 10 розьніца ў лёсе агульнаславянскага *sk* перад новым *ь*, і магчыма, розны лёс старога *ь* у пачатку слова (пар. украінскае і беларускае *маю* і паўночна-вялікарускае *имаю*) і розны лёс старога *g* (зьмена яго ў фрыкатыўны зычны, адкуль пазьней у большасьці *h*, у чэскіх, словацкіх, верхня-лужыцкіх, паўночна-словінскіх і паўднёва-рускіх — продках сучасных беларускіх, паўднёва-вялікарускіх і ўкраінскіх гаворак—і захаваньне яго, як выбухнога гукі, у астатніх славянскіх гаворках).

12. Морфолёгічная сыстэма славянскіх гаворак ня толькі ў X, але і ў XI ст. была па сутнасьці адна і тая-ж. Некаторая, але зусім нязначная розьніца, як творны склон адзіночнага ліку ў адных гаворках на—*оть*: возомь, у іншых на—*ѣть*: возъмь, некаторыя склонавыя

формы мяккіх асноў у адных гаворках на *е*, у іншых на *ь* (доуша-доушѣ), давальны асабовых займеньнікаў *тебѣ* ў адных гаворках, *тобѣ* ў іншых, і г. д., існавала, напэўна, ужо ў X ст.

Паказаная розніца паміж славянскімі гаворкамі X ст. была, у сутнасці, нязначнаю. Ахоплівала яна толькі нязначную частку слоў або граматычных форм славянскае мовы. Розніца гукавага пахаджэння (п.п. 4—11) у большасці не выклікала розніцы ў самай гукавай конструкцыі славянскіх гаворак: так, зьніканьне злучэнняў на плаўную перад зычнымі прывяло да зьяўлення на іх месцы злучэнняў, якія і без таго ўжо былі ў славянскай мове, пар. такія агульна-славянскія словы, як *порода*, *брат(р)ѣ*, *бродѣ*, *гладати*, *положити* і інш.; тое самае і ў пачатку слова: злучэнні *ra*, *re*, *la*, *lo* былі ва ўсіх славянскіх гаворках і раней, напр., у словах *радость*, *рокѣ*, *лазити*, *ложе*, зьніканьне старых *dj* і *tj* толькі ў серба-харвацкіх гаворках прывяло да стварэння новых невядомых іншым славянскімі гаворкам гукаў; у астатніх гаворках атрымаліся гукі, якія існавалі і раней (напр., вядомыя ў X ст. усім славянскім гаворкам гукі *ž*, *č*, *с*, *ždž*, *šč*, і *dz* у адных гаворках, *z* у другіх). Калі розніца паміж славянскімі гаворкамі ў X ст. абмяжоўвалася толькі тою, якая паказана, то яна больш, чым сучасная розніца паміж рознымі паўночна-вялікарускімі гаворкамі або рознымі ўкраінскімі, альбо рознымі серба-харвацкімі гаворкамі і г. д., а хутчэй нават менш, гэта зн. аб славянскіх гаворках сярэзіны X ст. на падставе гэтае розніцы яшчэ нельга было-б гаварыць, як аб самастойных мовах.

Але сучасныя славянскія мовы адрозніваюцца паміж сабою і такімі рысамі, якія ахопліваюць не асобныя, часамі вельмі нязначныя групы слоў, але ўсю сыстэму мовы; сюды адносіцца, напр., такая розніца, як розніца ў характары націску і інтонацыі, у існаванні або адсутнасці этымолёгічных адпаведнасцяў паміж доўгімі і кароткімі галоснымі або паміж доўгімі і кароткімі зычнымі і паміж цвёрдымі і мяккімі зычнымі ў гукавой конструкцыі мовы, у морфолёгічнай конструкцыі—існаванне або адсутнасць склону, існаванне або адсутнасць асабовых форм прошлага часу і інш., у сынтаксычнай конструкцыі—розніца ў спосабе выяўлення сынтаксычнай прэдыкацыйнай сувязі паміж імёнамі (у цяперашнім часе ў рускіх мовах заўсёды без дзеяслоўнага злучніка, у серба-хорвацкай мове заўсёды з злучнікам) і г. д. Ці была ў X ст. гэтая розніца? У морфолёгічнай конструкцыі славянскіх гаворак такой розніцы, бязумоўна, ня было, але, магчыма, што яна была ў гукавой конструкцыі. А калі яна была, то, вядома, і аб адзінай славянскай мове ў X ст. гаварыць нельга.

Помнікі і перадача славянскіх слоў чужаземцамі пэўных паказанняў па гэтым пытанні не даюць, бо даўжыня і кароткасць галосных і розніца ў інтонацыях не адзначаліся; націскі ў большасці таксама не адзначаліся. Калі Канстантын Барвянародны ставіць у мораўскім імені Сьвятаполка націск не на першым складзе (у сучасных чэскай і славацкай мовах націск заўсёды на першым складзе слова), а на другой аснове, то адсюль яшчэ не вынікае, што з такім націскам вымаўлялі гэтае імя і мораване, бо ён чуў яго не ад мораваніна, а ад харвата. У Кіеўскіх лістках націскі адзначаны, але ці перадаюць гэтыя адзнакі чэскі націск або пастаўлены таму, што ў чэскіх гаворках к гэтаму часу рознамясцовы націск ужо страчаны, і чытач чэх бяз знакаў націску ня мог-бы правільна прачытаць стараславянскі тэкст? Ці існавала ў расійскіх і польскіх гаворках у X ст. і ў першай палове

Фрэйзінгенскіх лісткох (як і ў харвацкіх больш позьніх помніках, якія напісаны лацінкаю) гэтыя гукі перадаюцца праз *g* і *k*: *uzemogoki* і інш. У баўгарскай у X ст. спатыкаюцца *šč* і *št'*; тое-ж самае (магчыма, толькі *šč*) было, як відаць, і ў другой палове IX ст. У чэскіх Кіеўскіх лісткох тут—*ц* і *з*; тая акалічнасьць, што ў Кіеўскіх лісткох пішацца буква „земля“, а не „зѣло“, паказвае, што ў чэскім дыялекце таго часу на месцы агульнаславянскага *dj* было не *dz*, як у сучасных польскім і словацкім, а *z*, і што, такім чынам, рэфлексы агульнаславянскага *dj* у чэскіх гаворках з аднаго боку, і ў польскіх і словацкіх з другога, ужо тады былі розныя. Для ўсходня-слав. гаворак можна паказаць на Βερουτζη у Константына; магчыма, што праз τζ Константын перадаваў рускае *ѣ*.

7. Ня досыць поўны матар'ял для суджэння аб лёсе пачатковага *e* ў X ст. Імя рускай княгіні Вольгі Константын перадае праз "Ελγα, але гэта магло быць перадачаю скандынаўскага вымаўленьня. У адным бізантыйскім надпісе X ст. ўспамінаецца баўгарскі вяльможа "Ολγος мабыць, рускі.

8. Так зв. „epentheticum“ пасля губных у X ст., бязумоўна, было вядома ня ўсім славянскім гаворкам. Паступовае напісаньне яго ў чэскіх Кіеўскіх лісткох можа тлумачыцца і ортографічнай традыцыяй, якая набліжаецца да македонскай ортографіі Кірылы і Мэтодыя.

9. Невядома, ці было ўжо ў X ст. заходня-славянскае *š* з старога *š* (пар. польскае *wszystki*, *szary* і г. д., чэскае *vše*, *všechen*, *šery* і інш., белар. увесь, вялікар. весь, серый і інш.): у Кіеўскіх лістках паступова пішацца *вше*, у Праскіх адрыўках канца XI таксама паступова *вше*, але правапіс з *s* у Кіеўскіх лістках мог быць і асаблівасьцю літаратурнае мовы, якая набліжаецца да македонскага вымаўленьня.

10. Бязумоўна, што к часу пачатку славянскай пісьменнасьці, гэта значыць, другой палове IX ст., ужо была такая розьніца паміж славянскімі гаворкамі, як розны лёс агульнаславянскіх *dl*, *tl* (захаваньне іх у заходня-славянскіх і паўночных словінскіх гаворках, зьмена іх у адно *l* у астатніх), *kʷ* (*kʷ* у заходня-славянскіх, *cʷ* у паўднёва-славянскіх і рускіх), *d* перад новым *ь* (*dz* у адных гаворках, *z* у другіх), *sk* перад новым *ь* (*sc* у паўднёва-славянскіх, *šč* у заходня-славянскіх і паўночна-рускіх, *śk* у паўднёва-рускіх); невядома, да якога часу, ва ўсякім выпадку значна раней XI ст., адносіцца зьмена старога *bdm* у *m* (пры дапамозе *bm*) у ўсходня-слав. гаворках і ў *dm* у астатніх славянскіх гаворках у лічэбніку *седь-семь* з вытворнымі.

11. Сярод дыялектычных асаблівасьцяў у славянскіх гаворках, якія ўзьніклі да X ст., былі і такія, якія падзялялі ўсходня-слав. гаворкі на дзьве часткі, адносячы кожную частку да розных дыялектычных груп; да іх адносяцца паказаная ў п. 10 розьніца ў лёсе агульнаславянскага *sk* перад новым *ь*, і магчыма, розны лёс старога *ь* у пачатку слова (пар. украінскае і беларускае *маю* і паўночна-вялікарускае *имаю*) і розны лёс старога *g* (зьмена яго ў фрыкатыўны зычны, адкуль пазьней у большасьці *h*, у чэскіх, словацкіх, верхня-лужыцкіх, паўночна-словінскіх і паўднёва-рускіх — продках сучасных беларускіх, паўднёва-вялікарускіх і ўкраінскіх гаворак—і захаваньне яго, як выбухнога гуку, у астатніх славянскіх гаворках).

12. Морфолёгічная сыстэма славянскіх гаворак ня толькі ў X, але і ў XI ст. была па сутнасьці адна і тая-ж. Некаторая, але зусім нязначная розьніца, як творны склон адзіночнага ліку ў адных гаворках на—*оть*: возомь, у іншых на—*ѣть*: возъмь, некаторыя склонавыя

формы мяккіх асноў у адных гаворках на *е*, у іншых на *ь* (доуша-доушѣ), давальны асабовых займеньнікаў *тебѣ* ў адных гаворках, *тобѣ* ў іншых, і г. д., існавала, напэўна, ужо ў X ст.

Паказаная розьніца паміж славянскімі гаворкамі X ст. была, у сутнасьці, нязначнаю. Ахоплівала яна толькі нязначную частку слоў або граматычных форм славянскае мовы. Розьніца гукавага пахаджэньня (п.п. 4—11) у большасьці не выклікала розьніцы ў самай гукавай конструкцыі славянскіх гаворак: так, зьніканьне злучэньняў на плаўную перад зычнымі прывяло да зьяўленьня на іх месцы злучэньняў, якія і без таго ўжо былі ў славянскай мове, пар. такія агульна-славянскія словы, як *порода*, *брат(р)ѣ*, *бродѣ*, *глодати*, *положити* і інш.; тое самае і ў пачатку слова: злучэньні *ra*, *re*, *la*, *lo* былі ва ўсіх славянскіх гаворках і раней, напр., у словах *радосьць*, *рокѣ*, *лазити*, *ложе*, зьніканьне старых *dj* і *tj* толькі ў серба-харвацкіх гаворках прывяло да стварэньня новых невядомых іншым славянскімі гаворкам гукаў; у астатніх гаворках атрымаліся гукі, якія існавалі і раней (напр., вядомыя ў X ст. усім славянскім гаворкам гукі *ž*, *č*, *с*, *ždž*, *šč*, і *dz* у адных гаворках, *z* у другіх). Калі розьніца паміж славянскімі гаворкамі ў X ст. абмяжоўвалася толькі тою, якая паказана, то яна больш ня больш, чым сучасная розьніца паміж рознымі паўночна-вялікарускімі гаворкамі або рознымі ўкраінскімі, альбо рознымі серба-харвацкімі гаворкамі і г. д., а хутчэй нават менш, гэта зн. аб славянскіх гаворках сярэдзіны X ст. на падставе гэтае розьніцы яшчэ нельга было-б гаварыць, як аб самастойных мовах.

Але сучасныя славянскія мовы адрозьніваюцца паміж сабою і такімі рысамі, якія ахопліваюць не асобныя, часамі вельмі нязначныя групы слоў, але ўсю сыстэму мовы; сюды адносіцца, напр., такая розьніца, як розьніца ў характары націску і інтонацыі, у існаваньні або адсутнасьці этымолёгічных адпаведнасьцяў паміж доўгімі і кароткімі галоснымі або паміж доўгімі і кароткімі зычнымі і паміж цьвёрдымі і мяккімі зычнымі ў гукавой конструкцыі мовы, у морфолёгічнай конструкцыі—існаваньне або адсутнасьць склону, існаваньне або адсутнасьць асабовых форм прошлага часу і інш., у сынтаксычнай конструкцыі—розьніца ў спосабе выяўленьня сынтаксычнай прэдыкацыйнай сувязі паміж імёнамі (у цяперашнім часе ў рускіх мовах заўсёды без дзеяслоўнага злучніка, у сэрба-хорвацкай мове заўсёды з злучнікам) і г. д. Ці была ў X ст. гэтая розьніца? У морфолёгічнай конструкцыі славянскіх гаворак такой розьніцы, бязумоўна, ня было, але, магчыма, што яна была ў гукавой конструкцыі. А калі яна была, то, вядома, і аб адзінай славянскай мове ў X ст. гаварыць нельга.

Помнікі і перадача славянскіх слоў чужаземцамі пэўных паказаньняў па гэтым пытаньні не даюць, бо даўжыня і кароткасьць галосных і розьніца ў інтонацыях не адзначаліся; націскі ў большасьці таксама не адзначаліся. Калі Канстантын Барвянародны ставіць у мораўскім імені Сьвятаполка націск не на першым складзе (у сучасных чэскай і славацкай мовах націск заўсёды на першым складзе слова), а на другой аснове, то адсюль яшчэ не вынікае, што з такім націскам вымаўлялі гэтае імя і мораване, бо ён чуў яго не ад мораваніна, а ад харвата. У Кіеўскіх лістках націскі адзначаны, але ці перадаюць гэтыя адзнакі чэскі націск або пастаўлены таму, што ў чэскіх гаворках к гэтаму часу рознамясцовы націск ужо страчаны, і чытач чэх бяз знакаў націску ня мог-бы правільна прачытаць стараславянскі тэкст? Ці існавала ў расійскіх і польскіх гаворках у X ст. і ў першай палове

XI ст. проціпастаўленьне цвёрдых і мяккіх зычных, на гэта таксама тагочасныя даныя аб гэтых мовах ніякіх паказанняў не даюць; паказанні, якія даюцца помнікамі другой паловы XI ст., дапушчаюць розныя тлумачэнні.

У сучасных заходня-славянскіх мовах стары рознамясцовы націск бадай што ўсюды, апроча паўночна-кашубскіх гаворак, страчаны. Ці захаваўся ён у заходня-славянскіх гаворках у X ст.? Паказаньне Кіеўскіх лісткоў, як адзначана вышэй, можа быць вытлумачана розна, хаця, калі ў чэскім варыянце літаратурнай стара-славянскай мовы быў уведзены такі чэхізм, як *c i z z tj i dj*, то няма ўпэўненасці ў тым, каб быў захаваны паўднёва-славянскі націск, калі-б у тагочаснай чэскай жывой мове быў страчаны рознамясцовы націск. А ргіогі трэба думаць, што страта рознамясцовага націску ў заходня-славянскіх мовах была выклікана якімісь іншымі радыкальнымі зьменамі ў гукавой сыстэме мовы; гэта такое радыкальнае ламаньне ўсяе гукавое сыстэмы, якое не магло адбыцца без паважных прычын. Такою прычынаю магло быць так званае выпадзеньне глухіх. Яно выклікала, між іншым, падаўжэньне некаторых ранейшых кароткіх галосных, што зьмяніла ранейшыя суадносіны паміж доўгімі і кароткімі галоснымі. Павінны былі зьявіцца новыя доўгія галосныя, чаго раней ня было, а таксама такія злучэньні зычных, якіх раней ня было і якія, у большасьці, не маглі быць у пачатку слова. Калі ў той-жа час у некаторых славянскіх гаворках зьявілася імкненьне выкінуць доўгія зычныя (у сучаснай чэскай мове іх няма), то гэтае імкненьне павінна было адбійца на колькасьці галосных і, напэўна, на націску і інтонацыі; захаваньне-ж доўгіх зычных цягнула за сабою зьніканьне этымолёгічнай розьніцы паміж доўгімі і кароткімі галоснымі і, у сувязі з гэтым, страту этымолёгічна розных інтонацый. У X ст. *ъ* і *ь* у слабым стане захаваліся ва ўсіх славянскіх гаворках, а, значыць, і прычын да зьмены акцэнтна-цыйнай і інтонацыйнай сыстэмы яшчэ ня было.

У рускіх мовах ў параўнаньні з старэйшым агульна-славянскім станам адбыліся наступныя зьмены агульнага характару, якія захопліваюць усю гукавую сыстэму: 1. Страчана этымолёгічная розьніца ў інтонацыі паасобнага слова, так, напрыклад, у белар. давальны *ільну* і месны *ільну* вымаўляюцца аднолькава; 2. Страчана этымолёгічная розьніца паміж доўгімі і кароткімі галоснымі; 3. Страчаны складовыя плаўныя, якія не залежаць ад націску, пар. белар. *мёртвы*, *воўка* (вялікар. *волка*) і чэск. *mrtvŭ*, *vlk* і інш.; 4. Зьявіліся доўгія зычныя, якія этымолёгічна адрозьніваюцца ад кароткіх (гл. вышэй); 5. Зьявіліся суадносныя катэгорыі цвёрдых і мяккіх зычных, пар., белар.: *сад* і *сядзь*, *нос* і *нёс*, *авёс* і *ўвесь*, вялікар. *рад* і *ряд*, *тот* і *тётка* і г. д. Доўгія зычныя зьявіліся толькі пасля выпадзеньня глухіх. У цяперашні час доўгія зычныя ёсьць толькі ў тых славянскіх мовах, у якіх няма доўгіх галосных і складовых плаўных, як, напрыклад, у польскай, але у чэскай і серба-харвацкай, дзе ёсьць доўгія галосныя і складовыя плаўныя—зычныя толькі кароткія. Трэба думаць, што паміж прысутнасьцю і адсутнасьцю доўгіх зычных і адсутнасьцю або прысутнасьцю доўгіх галосных ёсьць унутраная сувязь, хаця існуюць і мовы, у якіх даўжыня і кароткасьць адрозьніваюцца і ў галосных і ў зычных. Наогул-жа існаваньне этымолёгічнай даўжыні і кароткасьці і ў галосных і ў зычных значна скарачае эмоцыянальныя сродкі мовы, бо падаўжэньнем тых і другіх гукаў пры размове часта карыстаюцца з эмоцыянальнымі мэтамі, а падаўжэньне тых гукаў, даўжыня і кароткасьць

якіх мае этымолёгічнае значэнне, недапушчальна. З гэтае прычыны, напрыклад, расійцы ў эмоцыянальных мэтах карыстаюцца падаўжэннем толькі галосных: *nâdлѣц* і інш., обо такіх зычных, якія этымолёгічна ня могуць быць доўгімі: *дурак* з доўгім *р*, чэхі-ж—падаўжэннем зычных: *potvora*, *srdecně* з доўгімі *р* і *с*. Калі зьніканьне доўгіх галосных у рускіх мовах знаходзіцца ў сувязі з зьяўленьнем доўгіх зычных, то яно выклікана выпадзеннем глухіх. Ёсць і іншыя паказаньні: паўднёва-руская (украінская, паўднёва-беларуская) зьмена галосных *о* і *е* ў новых закрытых складах тлумачыцца падаўжэннем гэтых галосных; пацвярджэннем гэтага зьяўляюцца аналёгічныя зьявішчы чэскае мовы, дзе *ѣ* (доўгае *и* з *о*) атрымалася, між іншым, перад сонорнымі зычнымі ў новых закрытых складах: *dvůr*, *hůl*. Такім чынам, пры страце *ѣ* і *ь* у слабым стане доўгія галосныя ў паўднёва-рускіх гаворках яшчэ былі, хаця-б толькі новага паходжэння. У вялікарускай такой зьмене падпала старое акутаванае націскное *о*: вымаўленьне галоснага гукі, які атрымаўся ад такога *о*, аднолькавае з так званым палескім „дыфтонгам“ *ио*, як яго апісваюць навейшыя наглядальнікі: *корѡва*, *навѡз* і інш. Гэтая зьмена магла знаходзіцца ў сувязі з падаўжэннем акутаванай галоснай; так можна думаць у параўнаньні з чэскаю моваю, дзе таксама ў пэўных выпадках адбылося падаўжэнне акутаванай галоснай, з зьменаю акутаваных доўгіх *и* і *о* ў дыфтонгі, адкуль цяпер доўгія *ои* і *ѣ*: *boiѣ*, *vůle*. Я лічу магчымым разглядаць гэтае вялікарускае зьявішча, як роўналежнае і, напэўна, адначаснае аналёгічнаму паўднёва-рускаму зьявішчу, і з гэтае прычыны думаю, што к моманту страты *ѣ* і *ь* у слабым стане розьніца паміж акутавай і цыркумфлексавай інтонацыяй у вялікарускіх гаворках яшчэ існавала. Адносна складовых плаўных можна спаслацца на помнікі: пісары спачатку хісталіся, як перадаваць іх, і пісалі *ѣ* і *ь* альбо толькі перад плаўнымі, альбо абাপал плаўных.

Застаецца пытаньне аб тым, калі зьявілася ў усходня-славянскіх мовах проціпастаўленьне цвёрдых і мяккіх зычных. Ужо старэйшыя помнікі рускага пісьма як-быццам даюць на гэта паказаньні: а ня толькі ў пачатку слова і пасля галосных, але і пасля зычных зьмешваецца з *ia* і пасля шыпячых і *ц* таксама з *а*; узьнікаюць новыя формы з *ia* пасля старых непалятальных зычных, як напр. імперфэкту тыпу *ходіахоу* і імёнаў з суфіксам—іанинъ: *издраилитианинъ*. Але, з другога боку, у шэрагу помнікаў, прадстаўніком якіх зьяўляецца 2-і характар пісьма Архангельскага Евангелья да 1092 году і Мсьціславава грамата Ноўгародзкаму Юр'еву манастыру каля 1130 году, правільна адрозьніваюцца непалятальныя і палятальныя перад *е*. Калі глядзець на такі правапіс, як на перадачу жывога вымаўленьня, то патрэбна будзе прызнаць, што ў гэтым жывым вымаўленьні катэгорыі цвёрдых і мяккіх зычных у тым выглядзе, як яны існуюць цяпер, яшчэ не ўтварыліся. Зьяўленьне гэтых катэгорый і ў вялікарускай і ў беларускай і ў украінскай мовах зьвязана з тым, што перад *е* і старым *і* ўсе зычныя парныя па цвёрдасьці і мяккасьці аднолькава мяккія ў вялікарускай і беларускай і аднолькава цвёрдыя ў украінскай, і асобных палятальных *п* і *л* ня існуе. Такія палятальныя *п* і *л*, як асобныя гукі, не суадносныя з *п* і *л* непалятальнымі, існавалі да таго часу, пакуль не зьявілася этымолёгічнае проціпастаўленьне цвёрдых і мяккіх зычных. Але, як я адзначыў у сваім артыкуле, ня выключаю магчымасьць, што правільнае адрозьніваньне *п* і *л* непалятальных і па-

лятальных у помніках XI і XII ст. перадае ня жывое вымаўленьне перапісчыкаў, а асаблівасьць літаратурнага вымаўленьня, якое апіраецца на вымаўленьні паўднёвых славян. Аднак, і напісаньне *ia* пасьяля старых непалятальных зычных яшчэ не паказвае абавязкова на мяккасьць зычных перад гукам, які адзначаўся літараю *ia*; калі-ж гэтыя зычныя ў такім стане і былі мяккімі, то гэтага яшчэ ня досыць для таго, каб гаварыць аб сыстэматычным проціпастаўленьні цьвёрдых і мяккіх зычных, пар. аналёгічныя зьявішчы ў чэскай і славацкай мовах, дзе, аднак, такога проціпастаўленьня няма.

Той стан гукавой сыстэмы, які быў да выпадзеньня глухіх, не даваў прычыны для стварэньня суадносных катэгорый цьвёрдасьці і мяккасьці. Між тым страта *ъ* і *ь* у слабым стане, бязумоўна, магла гэтаму дапамагаць. Яна выклікала дыфэрэнцыяцыю паміж зычнымі, пасьяля якіх раней было *ъ*, і зычнымі, за якімі раней ішло *ь*; далей, гэтаму магло дапамагаць скарачэньне доўгіх галосных, вынікам чаго маглі зьявіцца мяккія зычныя перад рэфлексамі старога *ь* і так званнага *є*. Калі такім чынам узьнікла чаргаваньне паміж цьвёрдымі і мяккімі зычнымі, заставалася прыраўняць зычныя перад *е* і *і* альбо да адной, альбо да другой катэгорыі: вялікаруская і беларуская мовы з аднаго боку, украінская з другога пашлі па розных шляхах.

З зьяўленьнем катэгорый цьвёрдых і мяккіх зычных зьвязана і некаторая зьмена галосных, напр., зьмена *е* ў *о* перад цьвёрдымі і інш. Аканьне ў паўднёва-вялікарускіх і беларускіх гаворках зьявілася пазьней.

Такім чынам, гукавая сыстэма ўсіх славянскіх гаворак да выпадзеньня глухіх была наогул адна і тая-ж. Разыходжаньні паміж славянскімі дыялектамі адносіліся да прыватных пунктаў сыстэмы і сыстэмы ў цэлым не парушалі. Морфолёгічная сыстэма іх была таксама адна і тая-ж. Аб сынтаксычнай конструцыі славянскіх дыялектаў X ст. мы меркаваць ня можам. У слоўніку розьніца, бязумоўна, была. Аб гэтай розьніцы гавораць ужо рознагалосьці паміж старэйшымі помнікамі славянскай пісьменнасьці.

Запраўднае парушэньне адзінства пачынаецца пасьяля страты *ъ* і *ь* у слабым стане. Час гэтай страты можа быць прасочаны па помніках. На поўдні славянства яна пачынаецца ў другой палове X ст., на поўначы заканчваецца к XIII ст. Выпадзеньне глухіх выклікае ва ўсіх славянскіх мовах вялікія зьмены, якія ў корані мяняюць ранейшую сыстэму, у кожнай славянскай мове розна. Адзіная славянская мова перастае існаваць.

Адзінства мовы абумоўліваецца двума фактарамі; адзінствам політычным і адзінствам культурным. Апошняга часта бывае досыць і там, дзе няма політычнага адзінства. Ці можна гаварыць аб політычным і культурным адзінстве славян да XI ст? У політычных адносінах славянства падзялялася ўжо даўно. Але нельга не зьвярнуць увагі на тыя тэндэнцыі да аб'яднаньня, якія так яскрава выяўляюцца ў IX ст. Пакажу хаця-б на дзяржаву Сьвятаполка Мораўскага, які аб'яднаў пад сваёю ўладаю значную частку заходніх славян і частку паўднёвых славян, і на дзяржаву Сьвятаслава рускага, які аб'яднаў усіх рускіх славян і значную частку баўгарскіх славян і зрабіў сваёю сталіцаю баўгарскі Прэслаў. Праўда, злучыць усіх славян у адну дзяржаву ні таму ні другому не ўдалося. Заваёва Паноніі Мад'ярамі паклала канец марам аб політычным аб'яднаньні славянства, але не паклала канца агульнаславянскай культуры. У IX ст. мы бачым славян падзялёнымі

ня толькі політычна, але і культурна. Паўднёвыя славяне былі ўцягнуты ў сфэру візантыйскай культуры, славяне паўднёвых стэпаў—арабскай, паўночна-заходнія і паўночна-рускія плямёны—скандынаўскай; чэхі, здавалася, цвёрда зьліліся з нямецкаю культураю. Але ў усходніх славян быў цэнтр, у якім сходзіліся і візантыйская і арабская і скандынаўская культуры гэта—Кіеў. У другой палове IX ст. ў сфэру візантыйскай культуры ўцягваюцца і заходнія славяне. Мораўская місія Константына і Мэтодыя паказвае, што думка аб адзінстве ў славян была яшчэ жыва. Пераклады Константына і Мэтодыя, якія зроблены ў Солуні, на мясцовую солунскую падмову, прымаюцца мораванамі, як пераклад на родную мову. У Моравіі і Чэхіі ўзьнікае славянская пісьменнасьць. Солунскіх місіянераў з Моравіі запрашаюць у Панонію; з Паноніі яны зварочваюцца на Балканскі паўвостраў, да баўгар; праз стагодзьдзе да гэтай пісьменнасьці далучаюцца і рускія славяне. Мова Константына і Мэтодыя, мова солунскіх славян, якая разьвілася сярод чэхаў і спачатку была багатая чэскімі элемэнтамі, а потым усходня-баўгарскімі, робіцца агульнаславянскаю літаратурнаю моваю. Падазроныя адносіны візантыйскага двара і патрыярха да солунскіх братоў пасьля таго, як яны прызналі юрысдыкцыю рымскага папы, а Мэтодый нават прыняў ад папы пасьвячэньне ў епіскапы, не перашкаджалі ўсім славянам высока чціць іх. Чэскія жыцьцяпісы Мэтодыя і іншых чэскіх дзеячоў агульнаславянскай культуры перапісваліся і чыталіся на Русі роўна з помнікамі паўднёва-славянскай пісьменнасьці. Ва ўсіх славян X і XI ст. адна пісьменнасьць і адна літаратурная мова, і гэтая мова—стара-славянская. Толькі з таго часу, як у Паноніі мад'яры, а ў Моравіі і Чэхіі князі, якія знаходзіліся пад уплывам нямецкага духавенства, забараняюць перапіску славянскіх кніг, спыняецца і агульнаславянская культура. Апошнім актам, які заканчвае гэтую барацьбу супраць агульнаславянскай культуры, зьяўляецца разбурэньне Сазаўскага манастыра ў Чэхіі ў 1097 годзе. З гэтага моманту ўжо нельга гаварыць ні аб агульнаславянскай мове, ні аб агульнаславянскай культуры.

Да літаратуры прадмету.

(Агульнавядомыя паасобнікі не называюцца).

1. Troubetzkoy. Essai sur la chronologie des certains faits fonétiques du slave commun. Revue des études slaves. II. 218—234.
 2. Petar Skok. Kako byzantinski pisci pišu slovenska mjesna i lična imena. II. Analiza Porfirogenitova srp.-hrv. onomastičkog materijala. Starohrvatska prosvjeta, Novoserijski I 3-4. Zagreb-Knin 1927.
 3. Schwarz. Zur Geschichte der Nasalvokale im Slovenischen, Čechischen und Sorbischen. Zeitschr für slav. Philologie V, 1-2 1928.
 4. Погорелов. О тексте Саввиной книги. Sborník filosofické fakulty university Komenského v Bratislavě... Bratislava 1927.
- Дурново. Смягченные согласные во 2-м почерке Архангельского евангелия. Slavia. II. 218-234.

П а м ы л к і і п а п р а ў к і.

Стар.	Р а д о к.	Надрукована	Т р э б а
3	21 (зьверху)	ная кую	на якую
8	15 (зьнізу)	XIII—XVII	XIII—XVIII
14	2 (зьверху)	Белакае	Беларускае
21	22 "	Сёмкава	Сямкова
24	17 (зьнізу)	зьвычайнае	звычайнае
25	11 "	Albrÿcht i Mikołaj	Albrÿcht i Mikołaj
32	21 (зьверху)	przymuszony	przymuszony
41	7 "	губных зычных	зычных
66	28 (зьнізу)	бяспэчна... дэналізацыі	бяспрэчна... дэналізацыі
"	3 "	укрiнських	українських
67	5 "	высьвятляцца	высьвятляюцца
69	24 (зьверху)	вымаўляецца	выяўляецца
72	4 (зьнізу)	пасля	перад
83	6 "	sorbischen	serbischen
"	4 "	fakulty universisty	fakulty university
"	3 "	kosmenkého	komenského
84	10 (зьверху)	ѣ	ѣ
86	22 (зьнізу)	лац	лац.
"	13 "	chlód	chlód
92	17 "	chustacrka	chusteczka
94	21 "	chc. лав.	ch слав.
105	17 (зьверху)	как	„какъ“
120	12 "	яко ѿ чалевѣка	яко ѿ галелѣю
122	1 (зьнізу)	ténvsi	tenvis
123	19 (зьверху)	*Q	Q
"	2 радок увагі ¹⁾	чаргаваньне jv y	чаргаваньне jy y
125	21 (зьнізу)	(ъ зам. ъ)	(ъ зам. ъ)
128	16 (зьверху)	тады ак у помніках...	тады як у помніках...
129	увага, апошні радок:	польск. Судапi	польск. Cugani
130	4 (зьверху)	i (ы ^э)	i ^о (ы ^э)
134	2-3 "	ввершенѣ	вверженѣ
135	2 "	на стр. 135 ¹⁾	на стр. 136 ¹⁾
136	3 "	юко	іако
137	увага ¹⁾	1. Частицы с	1. Частицы сі
140	6 (зьнізу)	св. 1144 г.,	ев. 1144 г.,
143	19 (зьверху)	для гістарычнай рускай дыялекталёгіі,	для гістарычнай беларускай (і наогул усх.-слав.) дыялекталёгіі,

Стар.	Р а д о к	Надрукована	Т р э б а
143	увага ¹⁾	на мясцовы заходня- рускі слоўнік,	на мясцовы „заходня- рускі“ слоўнік,
145	23	ωбеца	ωбеца ^а
”	24	ра	тое ра ^а оучинити
146	2	пре вики	пре вики
148	4	бòле	бòле ^е
149	3	па зьмесцу	па зьместу
150	9 зьнізу	роличности	ро ^а личности
153	14 зьверху	і гравюрамі	і мініатурай.
”	9 зьнізу	єфрѣ	єфрѣ ^е
”	17 ”	Ў слоубы	Ў сло ^у бы
154	25 зьверху	κενταυρους	κενταυρους
157	5 ”	ω се имѣа	ω сѣ имѣа
”	6 ”	въ пама	въ пама ^а
”	7 ”	въсхотѣ	въсхотѣ ^х
160	7 (зьнізу)	пачатковая	пачаткавай
163	12 ”	Значнаю	Значную
167	7 ”	ў кавалах	ў кавалках
176	7 ”	сарашòчак	с арашòчак
225	20 ”	мы	му
249	11 ”	назыралі	назіралі
280	21 (зьверху)	спаткаюцца	спатыкаюцца
282	1 (зьнізу)	грамадзкіх клясавых	грамадзкіх
289	8 ”	не зьяўляюцца	не зьяўляецца
”	1 ”	моўнай	мовазнаўчай
309	19 (зьверху)	злу, чэнкняў	злучэньняў
”	33 ”	надзвычайне	надзвычайна
312	9 ”	Бубруйшчыны	Бабруйшчыны
214	14 ”	заяўленьне	зьяўленьне
”	10 (зьнізу)	Падрэсьліваючы	Падкрэсьліваючы
315	6 (зьверху)	locale и	locale і
”	30 ”	выстрачаў-бы	выстарчаў-бы
317	8 (зьнізу)	Харабарскай	Харобарскай
318	6 (зьверху)	Да питания	До питания
”	10 ”	можа	можна
319	10 ”	Дыялектологічэскія	Дыялектологічэскіе
320	29 ”	пахозячы	паходзячы

Увага да стар. 10, п. V: „Кнігі рэлігійна-навуч. характару“.

Для мэтай Гістар. Слоўніка будуць часткова выкарыстаны толькі „Учит. ев. Калиста“ 1606 г., як найбольш цікавае па мове і часткова ев. Цяпінскага. Усе іншыя, памянёныя ў гэтым пункце помнікі выкарыстоўваць не прадбачыцца.